

121
8

॥ अथ मेघदूतव्याख्या ॥

Meghaduta vyakhya.

मे० व्या०

121/8

९

श्रीगणेशाय नमः ॥ मातापितॄभ्यां जगतो नमो वामार्धजानये सद्यो दक्षिणादृश्या
तस्य कुचद्वारदृष्टये जंतरायतिमिरे वरं तये रंजया वनमचिंत्यवैभवं तन्नरं च युधि
कुंजरं मुखे मम हे किमपि तुंदिहं महः शरपांकरा पिशुर्मदं तैश्चरपां चापि चराचरे
यजीव्यं करणमसुखोः कठाक्षपातैः कुरुमासं च कृतार्थसार्थवाहं इहान्वयमुखे
नैव सर्वव्याख्यायते मया नाम्नांतिरव्यने किंचिन्नानवेक्षितमुच्यते आरामं
स्त्रिया वस्तुनिर्देशो चापि तन्मुखमिति एतस्मात्काव्यादौ वस्तुनिर्दिष्टान् कथां
प्रस्तौति काश्चित्कांताचिरहृत्परास्वाधिकारप्रमत्तः शृण्वेनास्तंगामितमहिमा
वर्षभोग्येण भर्तुः यत्तस्मै केजनकमनया सानुपप्योदकेषु स्निग्धध्यायानर
मुवसतिं रामगिर्याश्रमेषु ९ काश्चिदिति स्वाधिकारनस्वनियोगान् प्रमत्तः अ
नवहितः प्रमादो नवधानतेत्यमरः जुगुप्साचिरामप्रमादार्थनामुवसंख्यान
मित्यपादानात्त्वचमी अतएवावराधाधूतैः कांताचिरहेया प्रियावियो

६९

९

जेन गुरुणा दुर्भरे वा दुःसरे योत्स्यः गुरुस्तु जीव्यतोऽप्रेषे गुरौ पितरि दुर्भरे इति शब्दार्थः
चे वर्यं स वत्सरं भोग्येन चास्ते पाका ध्वनोरत्यंत संयोग इति द्वितीया जत्वं न संयोगे
चेति समासः कुमन्ति चेति रात्वं भर्तुः स्वामिनः शपेन प्रसन्नं नाशं गमितो शपितः महि
मा सामर्थ्यं यस्य सोऽस्ते गमितं महिमा जस्तमिति सकारो जमव्ययं नस्य द्वितीया यो
गचि भागात् समासः कश्चिद्दक्षः देवयोनिचिरो यः विद्याधरा यस्य रोयक्षरक्षो गंध
र्वकिन्नरः पिशाचो गुरुकः सिद्धो भूतो मीदेव यो नय इत्यमरः जनकजनयायाः सी
नायाः स्त्रानेन जवगाहेन पुरायानि पचिजो दकानि येषु तेषु यावने चित्त्वर्थः छाया
प्रधाना स्तरश्चः छाया जश्चः शाकवार्थि चत्वात् समासः स्मिधाः छाया जश्चः
जमे रुचक्षाः येषु तेषु च सति योगेषु चित्त्वर्थः स्निग्धं नुमस्त्रयो सोऽदे छाया वक्षो न
मेरुस्य दिनि ~~का~~ शब्दार्थं वे रामगिरिः चित्रकूटः नस्याऽऽमेषु च सति स्थितिं कृतवा
न जत्र कचिना जा शान्ता मास्त्रिया वस्तु निर्देशो चापि न नुस्त्रमिति रास्त्रा काव्या
दौ यक्षरूपवस्तु निर्देशः कृतः प्रत्ररे इति नगरार्थं वा दिवर्कं नसे भवान्महा

काव्यत्वं रसो भविप्रलंभप्रंगारः संभोगो विप्र ~~प्र~~ संक्षप्रद्विधाप्रंगारद्वयने
 संयोगयोस्तु संभोगो विप्रलंभो विप्रयुक्तयोः संयोगो भाषणा लोकश्रुचनान्तिगेना
 रिमान् विप्रलंभो भिलाषेर्वा प्रवासविरहात्सक इति तत्रायु-मादावस्थास्तु चि
 तोऽप्रनएचएकत्रानवस्थानं स्तुचितं जाप्रमेधिति चहुवचनैर्नलीतां प्रनिरामस्य
 हंसमत्स्यदेशं मनसि निधाय मेघसंदेशं कविः कृतवानित्याहुः अत्र काव्यमंदा
 कान्तावतं मंदा कान्ता जलधिवऽगेर्मश्रुतो नो गुरुचेति लक्षणात् १ नास्मिन्नद्रो
 कानिचिदचला विप्रयुक्तस्स कामी नीत्यामासान् कनकवलयभ्रंशरितप्रकोष्ठः
 जायाठस्य प्रथमदिवसे मेघमाश्रित्य सानुवप्रकीडापरिस्सतगजप्रेक्षणीयं द
 दर्श २ नास्मिन्निति नास्मिन्नद्रोचित्रकूटाद्रोऽप्रववा विप्रयुक्तः कान्ताविरहितः
 कनकस्य चलयः कटकंचलयो स्त्रियामित्यमरः नस्यात्रं द्रो नवाने नरिक्तः प्र
 कोष्ठः कूर्परदधः प्रदेशो यास्यसः नयोक्तः कुक्ष्यं नरं प्रकोष्ठं स्यात्प्रकोष्ठः
 कूर्परदधः इति विश्वः विरहदुःस्वानि कशात्वादित्यर्थः कामी कामुकः सः यक्षः

कृत्तिचिन्मासान्नजयाविषयः मासान्नान्नगमयचनुरइतिवक्ष्यमावात्वात्
नात्वायाययित्वा जायागभिर्नक्षत्रैर्युक्तावौर्णमासीजायाहीनक्षत्रेयायुक्तः का
वइत्यपरप्राघाटयस्मिन्मासइत्याघाटोमासः सास्मिन्वौर्णमासीतिसंज्ञा
यामित्यवप्रयः नस्यप्रथममदिवसे जाइलखसानुं प्राक्रांतनटंवप्रक्रीडाः
उत्तवानकेलयः उत्तवानकेलिष्टंगाद्यैर्वप्रक्रीडानिगद्यनइति इष्टार्थचेता
सुवर्षातः तिर्यगंदनप्रहारः तिर्यगंदनप्रहारस्तुगजः परियातोमतइतिहलायुधः
सचासौगजप्रसइवप्रेक्षणीयोदर्शना वः तंमेघंदर्शगजप्रेक्षणायमित्यत्र
पराहलोपालुप्तोवमा केचिदाघाटस्यप्रथमदिवसइत्यत्रप्रत्यासन्नेनभसिवक्ष्य
माणनभोमासप्रत्यासत्यर्थं प्रशमदिवसइतिपाठांतरंकल्पयंतिनदसंगतं
प्रथमानिक्रमपौकारणाभावात् नभोमासप्रत्यासत्यर्थमुक्तमितिचेन्न
प्रत्यासतिमात्रस्यस्वमासप्रत्यासत्येवदिवसस्याप्युपपत्तेरत्येतप्रत्यासनेरूपयो
गाभावाच्चिवक्षितत्वात् नविवाहितत्वेचस्वयदैपिप्रशमदिवसांतिमक्षयोमेघ
दर्शनकल्पनायोप्रमाणाभावेननदसंभवात्प्रसुतप्रसृत्यक्षएचकुशलः संदेश

स्वचाय्यनर्थप्रतिकारस्वार्थस्य पुरतएवानुष्ठानमुक्तं भवेदित्युपयोगसिद्धिः
 ननु नमनस्य नापंचिवेक इति चेत्तर्ह्यनमनस्य नानर्थप्रतीकारार्थप्रतिपत्तिरपानि
 रपीति संदेश एवमाभूत् नथाचकाव्यारंभ एवाप्रतिबंधस्यादिति जहोस्तु छे
 दीतचपांडित्यप्रकर्षः कथं न हि शायां नो मे सुजेग शयनादित्यादिना भगवत्प्रधो
 धाचधिकस्य शापस्य मासचनुष्ठयाचसिद्धत्वोक्तिः दशदिक्साधिकादिति चे
 न स्वपक्षेपिकथं सचिंशानि दिवसान् न त्वादिति संतोष्य नस्मादीषदेवमम
 पिचिवस्ति नमिति सुष्ठुक्तं प्रथमदिवस इति तस्य स्थित्वा कथमपि पुरः कौतुकाध्या
 नहेनोरं न कीष्यश्चिरमनुचरो राजराजस्य दध्मो मेघालोके भवति सुरिनोऽस्य नम
 यावन्ति चेत्तः कंठ इत्युपप्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे न स्येति राजानो यक्षाः
 राजा प्रभो नृपे चंद्रेयक्षे क्षत्रियशक्रयो रिनिविश्वः राजां राजा राजराजः कुचेरः
 राजराजो धनाधिप इत्यमरः राजा हस्सरिवस्पद्यु इति टाप्पुयः तस्यानुचरो य
 तः प्रभो कीष्यः धीरो दंष्ट्रत्वादं न संभिनाशुस्स न कौतुकाधानहेनोरभिलाषो

सादनकारणस्य कौतुकं चाभिलाषे स्यादुत्सवे न महर्षयो रिनिविश्वः नस्य मेघ
स्य पुरोऽग्रमेकथमपि गरीयसा प्रयत्नो नेत्यर्थः शानहेतुविवक्षा यामध्यदि कथम
प्ययं कथमादिनयाप्यं तं यत्तमो रचवाठयो रत्पुत्पलमाला यो स्थित्वा चिरं दध्यो
चित्तयामास मनोविकारो यश्च मनवयं न मिनिशेषः विकारहेतुमाह मेघेति
मेघालोके मेघदर्शने सति स्मरित्वेनोपि प्रियजनसंगतस्यापि चेतः चित्तं जन्यथाभूता
च चित्वा वारो यस्य तदन्यथा च निभवति विकृतिमापद्यत इत्यर्थः कटा रत्ने प्रण
यितिकं ठालिगनार्थि निजनेदुरे संस्था स्थिति र्यस्य तास्मिन् दूरस्थे दूरस्थे सति
किंपुनः किमु वक्तव्यमित्यर्थं विरहिणामेघदर्शमुदीयकमिति भावः जत्रार्थोत्तरन्या
सो लेकारः तदुक्तं दंडिना ज्ञेयस्यार्थोत्तरन्या सो वस्तु प्रस्तुत्य किंच न तत्साधनसमर्थ
स्य न्यासो यो न्यस्य वस्तु न इति ३ प्रत्यासन्नेन भसिदयिता जीवता सं च नार्थो जीमतेन
स्वकुशलमयी हारयिष्यत्प्रवृत्तिं सप्रत्यग्रेः कुठजकुसुमेः कल्पिता र्घ्या यतस्मै प्रीतः
प्रीतिप्रमुखवचनं स्वागतं व्याजहार ४ जयसमाहितोतः करणः किंकनवान्जाह प्रत्या
सन्नेति सयत्नोपाश्रितं दध्यो स इत्यर्थः नभसि प्रावणमाले नभः खं प्रावणो नभः

त्वमरः प्रत्यासन्ने जायाठानं नवीत्सान्निहृष्टे सति दयिता जी विना लं वनार्थी स
 न चर्वा कालस्य चिरहि परामति दुस्सहत्वा दुत्यन्न प्रतीकार दनर्थस्योत्पत्तिप्रति
 बंध एव चरामेति न्यायेन प्रागवप्रिया प्राणधारणा वायं चिकीर्षुरित्यर्थः जीव
 नस्य मृतः पुट चंधो जी मृतः पृथो दरत्वात्साधुः तेन जी मृतेन जलधरेण प्रयोज्ये
 न स्रक्तुं शल मयीं स्वक्षेम प्रधानं प्रवृत्तिं चार्त्ता चार्त्ता प्रवृत्तिर्विज्ञात इत्यमरः ॥
 रायिष्मन् प्रायपिष्यन् दुर्लदपीति हरवाक्रिया र्थात्क्रियोपपदात्तु प्रत्ययः जी
 वनार्थं कर्म जीव न प्रदेनेव कारयितव्यमिति भावः ह्रकोरन्यतरस्यो मितिकर्मसं
 ज्ञाविकल्पात्पक्षे कर्म रिहतीया प्रत्ययैः अभिनवेः कुटजकुसुमैः गिरिमालिका
 कुसुमैः कुटजो गिरिमालिकेति हलायुधः काल्यनार्थीय काल्यनो नुष्ठितः अर्घ्यः
 राजा विधिर्यस्मै नस्मै काल्यनार्थीय मृत्ये राजा विधावर्घ इत्यमरः नस्मै जीमता
 या क्रिया ग्रह्यामपि कर्मव्यमितिसंप्रदानत्वाच्चुर्गो प्रातिप्रमुखानि प्रीतिस्वका
 षिव च नानियस्मिन् कर्मयितन प्रीतिप्रमुखवचनं यथा तथा शोभनमागतं स्वा

गन्तव्या गन्तव्यं च न गन्तव्यं तस्य मर्यादा जहात कुशलं गमनं पश्येत्पर्यः नाथेन तु
प्रतासने मनसीति साधिवानपाठः कल्पितः प्रत्यासन्ने प्रकृतिमायने सति
यस्तु ते नैव पूर्वपाठविरोधः प्रदर्शितः त्वोस्माभिरापाठस्य प्रथमदिवस इत्ये
नत्पाठविलुप्तसमाधाने नैव समाधायि ४ धर्मज्योतिः सत्त्विलिने महतां सान्नि
पातः कुमेद्यत्संदेहाद्यः कुपदुकरवोः प्राप्तिभिः प्रावणीयाः इत्यौत्सुक्यादपरि
गपायनगुह्यकस्तं यथा चेका मार्ता हि प्रकृतिरुपपाद्यते न नाचेतनेषुः ५ ननु
चेतनसाध्यमर्थक्यमचेतनेन कारयितुं प्रवृत्तत्वात् शेषं कविः समाधत्ते ५
मज्ज्योतिरिति धर्मज्ज्योतिरनन्तश्च सत्त्विलमुदकं च मरुद्वा मुञ्चते वा सान्निपा
तः संघातः मेघः का जचेतनत्वात्संदेहाहरपानर्ह इत्यर्थः पदुकरवोस्समर्थे
द्रिष्टेः करवांसाधकतमदे त्रगत्रेद्रिष्टेष्टावित्त्वमरः प्राप्तिभिश्चेतनेः प्राणी
नचेतने जन्मात्त्वमरः प्रावणीयाः प्रावयितव्याः संदिश्यंति इति संदेहाः न एवा
र्थः नेह इत्येवं जौत्सुक्यादिष्टार्थोद्युक्तत्वात् इष्टार्थोद्युक्त उत्सुक इत्यमरः ७ प्रपरि
गपायनजविचारयनगुह्यको यत्तः न मेघं यथा चे तथा हि कामार्ताः कामेन वीरिताः

प्राणिनः चेत्तनाश्रप्रचेत्तनाश्रनेषु विषये प्रकृतिरूपयाः स्वभावदीनाहि का
 नोद्यानां युक्तायुक्तविवेकप्रत्यक्षादचेत्तनवां चानविरुध्यत इत्यर्थः जत्र मेघसं
 देशयोर्विरुधार्थयोर्घटनान्नविरुपघटनारूपो विषमालंकारः तदुक्तं विरुध्य
 कार्यस्योपनिर्गन्तानर्थस्य वा भवेत् विरुपघटनाचासौ विषमालंकार इति त्रिधे
 नि सचार्थोत्तन्वासोपजीवितः तत्समर्थकत्वेनैव चतुर्थपादे ज्ञेयं तत्तस्यो
 पन्मासान् ५ जानंवं शौविदिने पुष्कलावर्तकां न जानामित्वां प्रकृतिपुरु
 षं कामरूपं मद्योनः तेनार्थित्वं त्वयिविधिवशादुरवं धुर्गतो हं यां चामो
 धावरमधिगुणो नाधमे लब्धुकामा ६ संप्रनियोचा प्रकारमाह जानमिति
 हे मेघत्वां भुवनेषु विदिने प्रसिधे भुवनचिदिने निष्ठेति भूतार्थकः मतिवृद्धी
 त्यादिना वर्तमानार्थत्वेन कस्य च वर्तमान इति भुवनज्ञादस्य वक्ष्यत नानि
 यमान् समासो न स्यादिति केन च राजायामिति प्रतिषेधान् पुष्कलाश्रजा
 वर्तकाश्च पुष्कलावर्तकाः केचिन्सेद्यानां कठस्याः तेषां च शौ जानं महाकु